

JOZO DŽAMBO

Η ΕΚΛΑΪΚΕΥΣΗ ΙΔΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΚΡΟΑΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΣΕΡΒΟΥΣ (19ος – αρχές 20ού ΑΙΩΝΑ)

Στην ανακοίνωση που ακολουθεί πρέπει να προταχθεί μια διευκρίνιση, που καθίσταται αναγκαία από την απόδοση του κεντρικού όρου του θέματος στα γερμανικά. Πρόκειται για τα επίθετα *populär* και *popular*, που συχνά συγχέονται άκριτα¹.

Εδώ δεν ενδιαφέρει ο χαρακτηρισμός *populär* με την έννοια "δημοφιλής", όπως επεξηγούν συνήθως τα λεξικά. Στο πεδίο της λογοτεχνίας, δημιουργικής και χρηστικής, μπορεί να αποδοθεί ένας τέτοιος χαρακτηρισμός μόνο μετά από μαζική ανάγνωση, και συνήθως μετά από αρκετό χρόνο. Ο συγγραφέας στοχεύει βέβαια σε έναν τέτοιο χαρακτηρισμό για τα έργα του –όλοι όσοι γράφουν έχουν αυτήν την επιθυμία, δεδηλωμένη ή λανθάνουσα–, δεν μπορεί όμως να τον επιβάλει. Πολλά βιβλία που θέλησαν να γίνουν δημοφιλή δεν έγιναν ποτέ. Άλλα πάλι είχαν ανέλπιστα επιτυχία. Πολλά κείμενα ήταν μιαν εποχή δημοφιλή, για να ξεχαστούν στη συνέχεια, όπως για παράδειγμα έργα του Christoph von Schmid (1768-1854) ή του August von Kotzebue. Άλλα πάλι έργα ανασύρθηκαν από τη λήθη και ξανάγιναν δημοφιλή. Παράδειγμα τα έργα της πρώτης κροάτισσας δημοσιογράφου Marija Jurić Zagorka (1873-1957), που στις αρχές του αιώνα μας ήταν εξαιρετικά αγαπητό ανάγνωσμα του κροατικού κοινού, αν και τότε είχαν γίνει αντικείμενο αυστηρής κριτικής: είχαν μάλιστα χαρακτηριστεί ως "παλιολογοτεχνία για γελαδάρισσες"². Με τον καιρό περιέπεσαν στην αφάνεια, για να τύχουν τον τελευταίο καιρό μιας ενθουσιώδους ζήτησης που κάνει τους πάντες να απορούν³.

1. Ένα από τα σημαντικότερα έργα της γερμανικής κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας έχει στον υπότιτλό του το επίθετο *populär*, όπου το *popular* κατά την κρίση μου θα ήταν η ακριβέστερη απόδοση, Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*, Μόναχο 1977.

2. Stanko Lasić, *Književni počeci Marije Jurić Zagorka (1873-1910). Uvod u monografiju* (Λογοτεχνικό ξεκίνημα της Marija Jurić Zagorka (1873-1910). Εισαγωγή σε μια μονογραφία), Zagreb 1986, σ.101. Ο υποτιμητικός χαρακτηρισμός είναι από ένα σχόλιο της εφημερίδας *Agramer Zeitung* του 1901.

3. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο θάρρος κάποιων εκδοτών και εν μέρει στο αυξανόμενο ενδιαφέρον των ιστορικών της λογοτεχνίας για τη λαϊκή λογοτεχνία. Πβ. τώρα και *Trivijalna književnost. Zbornik tekstova* (Λαϊκή λογοτεχνία. Συλλογικός τόμος) επιμ. Svetlana Sapšak, Βελιγράδι 1987, όπου και το άρθρο της Marija

Αλλά ούτε και αυτή η μεταβολή της δημοτικότητας μας ενδιαφέρει εδώ. Αυτά είναι γεγονότα και φαινόμενα που μπορούμε να τα καταγράψουμε, να τα αναλύσουμε και να προσπαθήσουμε να τα εξηγήσουμε όσο το δυνατόν πιο αβίαστα. Εδώ μας απασχολεί το εξής: η ρίζα της λέξης *populär* είναι η λατινική λέξη "populus" δηλαδή λαός. Η γερμανική γλώσσα επιτρέπει ευκολότατα, με την αλλαγή ενός και μόνον φωνήματος σ' αυτήν τη ρίζα, μια μετατόπιση της σημαντικής αυτής της λέξης χωρίς όμως να χαθεί τελείως η πρώτη σημασία, δημιουργείται δηλαδή η λέξη *popular* (πάλι από το *populus*, επιθ. *popularis*), που σημαίνει "δημοτικός", "λαϊκός". Κάτι μπορεί να είναι λαϊκό, μπορεί όμως να γίνει λαϊκό, να εκλαϊκευτεί, να παρουσιαστεί λαϊκότροπα ή γενικά κατανοητά. Στον χώρο της λογοτεχνίας η απόδοση του χαρακτηρισμού δημοτικός/λαϊκός μπορεί να γίνει από δύο οπτικές γωνίες: α' από την οπτική γωνία εκείνων που παράγουν τη λογοτεχνία (συγγραφείς, εκδότες, μεταφραστές), που εκφράζουν έτσι μια καλά σχεδιασμένη και συνεπή στρατηγική και β' από την οπτική γωνία εκείνων που δεξιώνονται τα λογοτεχνικά και γραμματειακά προϊόντα, δηλ. των αναγλωστών και ειδικότερα εκείνων εξ αυτών, που βάσει της επαγγελματικής τους κατάρτισης εντοπίζουν και διατυπώνουν αυτήν την ιδιότητα.

Εμείς θα επικεντρώσουμε εδώ το ενδιαφέρον μας στην πρώτη άποψη, δηλαδή στις προθέσεις των παραγωγών της λογοτεχνίας. Η πολιτισμική περιοχή που θα εξεταστεί είναι εκείνη της κροατικής και της σερβικής γλώσσας. Πρώτα όμως ένα παράδειγμα "ευρωπαϊκής" εμβέλειας.

Τον Μάρτιο του 1988 η Urania (Ουρανία), μια εταιρεία που ιδρύθηκε στο Βερολίνο με σκοπό την εκλαΐκευση των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας, γιόρτασε την εκατοστή της επέτειο. Σκοπός αυτής της εταιρείας με το όνομα της μούσας της αστρονομίας ήταν, στην εποχή της προϊούσας εκβιομηχάνισης, να εξοικειώσει το κοινό, με επιδείξεις και παρουσιάσεις με τον λόγο και με εποπτικά μέσα σε κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους, με τις λεγόμενες θετικές επιστήμες, οι οποίες μέχρι τότε, στα πλαίσια ενός εκπαιδευτικού κανόνα ουμανιστικής σύλληψης, θεωρούνταν δευτερεύουσας σημασίας. Στην επέτειο οι εορτάζοντες με περηφάνεια παρουσίασαν καταλόγους με τους αριθμούς των επισκεπτών αλλά και με τα ονόματα των ομιλητών, που ανάμεσα τους ήταν ο Heinrich Hertz, ο Wilhelm Conrad Röntgen και ο Albert Einstein.

Mitrović «Trivijalna književnost i književna kritika» (Λαϊκή λογοτεχνία και θεωρία της λογοτεχνίας) με το αίτημα, «η λαϊκή λογοτεχνία να μην είναι αντικείμενο της θεωρίας της λογοτεχνίας μόνον, αλλά και της ιστορίας των εθνικών λογοτεχνιών» (σ.54). Προκειμένου για την κροατική ιστορία της λογοτεχνίας ανταποκρίνεται πλήρως σε αυτό το αίτημα το πεντάτομο έργο: *Povijest hrvatske književnosti* (Ιστορία της κροατικής λογοτεχνίας), που ο πρώτος τόμος του είναι αφιερωμένος στη λαϊκή λογοτεχνία (Zagreb 1978). Η συγγραφέας αυτής της επισκόπησης, η Divna Zečević, έχει συμβάλει πολλαπλώς σε αυτό το θέμα, πβ. την συλλογή άρθρων της *Književnost na svakom koraku. Studije i članci* (Η λογοτεχνία παντού. Μελέτες και άρθρα), Osijek 1986.

Η Urania του Βερολίνου περιλάμβανε πέντε τμήματα. Το πιο δημοφιλές ήταν εκείνο με την αίθουσα φυσικής, όπου οι επισκέπτες μπορούσαν να πραγματοποιούν οι ίδιοι πειράματα. Η ύψιστη αρχή για τη μετάδοση των γνώσεων ήταν η άμεση εμπειρία. Το κοινό είχε την ευκαιρία να παρακολουθεί αναπαραστάσεις φυσικών φαινομένων όπως εκλείψεις ηλίου ή εκρήξεις ηφαιστείων, αναπαραστάσεις ζωντανές και κατανοητές συγχρόνως. Ο σερβικής καταγωγής αμερικανός φυσικός Nikola Tesla (1856-1943) έκανε μπροστά στους έκπληκτους θεατές πειράματα με ρεύμα υψηλής τάσης, καταδεικνύοντας άθελά του και τους κινδύνους της εφευρέσεώς του. Ένας θεατής πέθανε κατά τη διάρκεια του πειράματος γιατί δεν είχαν ληφθεί όλα τα απαραίτητα μέτρα ασφαλείας⁴.

Επίτηδες ανέφερα αυτό το παράδειγμα που εκ πρώτης όψεως δεν έχει και πολύ να κάνει με το θέμα μας. Μ' αυτό θέλω να πω πρώτον, ότι η εκλαΐκευση δεν περιορίζεται αποκλειστικά στη λογοτεχνία και στον γραπτό λόγο. Και δεύτερον να σας προϋδεάσω για το γεγονός που θα συζητηθεί παρακάτω, ότι δηλαδή ένα μεγάλο μέρος της εκλαϊευμένης γραπτής παραγωγής των Σέρβων και Κροατών προέρχεται, τουλάχιστον στον 20ό αιώνα, από τον τομέα των φυσικών επιστημών.

Η αντίληψη της βερολινέζικης εταιρείας για την εκλαΐκευση της επιστημονικής γνώσης ήταν τόσο γνωστή ώστε η ονομασία Urania να καταλήξει να γίνει συνώνυμο της λαϊκής επιμόρφωσης σε διάφορες επιστήμες. Σύντομα ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες εταιρείες στη Βιέννη, τη Βουδαπέστη, την Πράγα, τη Ζυρίχη, το Αμβούργο, το Γκράτς, το Μεράνο, την Πετρούπολη, τη Μόσχα και άλλες πόλεις.

Στη νοτιοανατολική Ευρώπη δεν είναι γνωστό κανένα ίδρυμα αυτού του τύπου. Υπήρχε μεν εδώ σε ορισμένους τόπους κάποια παράδοση διαφωτισμού στις θετικές επιστήμες που όμως δεν ήταν συνδεδεμένη με ιδρύματα, αλλά με μεμονωμένα άτομα ή –στην καλύτερη περίπτωση– με ομάδες ατόμων. Η αποδοχή του ηλιοκεντρικού συστήματος του Κοπέρνικου και συνεπώς μιας νέας αντίληψης για τον κόσμο ξεκίνησε, στους Σέρβους τουλάχιστον, από μεμονωμένα άτομα, που ήρθαν αντιμέτωπα με τις παραδοσιακές θέσεις της εκκλησίας⁵. Το είδος της γραπτής παραγωγής με τη μεγαλύτερη απόδοση στο έργο της διαφώτισης ήταν τα καλενδάκια, που μάλιστα μπορούν να θεωρηθούν ως το κατ' εξοχήν μέσο για την εκλαΐκευση των φυσικών επιστημών. Για την περιοχή του Δούναβη και των Βαλκανίων πάντως πρέπει να διακρίνουμε δύο διαφορετικά είδη καλενδαρίων: ένα

4. Βλ. τα άρθρα της Marianne Heuwagen, «Vor hundert Jahren: Die Gründung der Urania in Berlin. Für eine "tiefere Kenntnis der Dinge". Das älteste wissenschaftliche Volksbildung-Institut wurde zum Vorbild in Europa», στην εφημ. *Süddeutsche Zeitung*, αρ. 52/3 Μαρτίου 1988, σ.15 και του Richard Sietmann, «Urania: das erste Science-Center der Welt. "Was wir erlebten, übertraf alles Dagewesene". Die öffentliche Wissenschaft ist seit 100 Jahren ihr Anliegen», στο περιοδικό *VDI nachrichten*, αρ. 10/11 Μαρτίου 1988, σ.68.

5. Πβ. Emanuel Turczynski, «Die Verbreitung des modernen Weltbildes bei den Südslawen», *Anzeiger für slawische Philologie* 9 (1977) 329-352.

"νεωτεριστικό" στο πνεύμα του διαφωτισμού κι ένα "παραδοσιακό", που επιμένει στη δεισιδαιμονία και τις προλήψεις⁶. Αυτός ο δεύτερος τύπος καλενδαρίου μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, γιατί απευθυνόταν στο κοινό εκείνο που αποτελούσε και το πιο σημαντικό στρώμα αναγνωστών λαϊκής φιλολογίας. Όσο για τον πρώτο τύπο, πρέπει να είμαστε δίκαιοι απέναντί του και να μην απαιτούμε ενιαίο επιστημονικό σύστημα: δίπλα σε έμμετρα προγνωστικά για τον καιρό συναντάμε νόμους του Νεύτωνα, δίπλα σε προφητείες του Νουστράδαμου, ξηρούς αριθμούς για την κίνηση της γης και των πλανητών, δίπλα σε προγνωστικά και αστρολογίες, πρακτικές συμβουλές για ορθολογική οικιακή οικονομία και γεωργία⁷.

Στη γενική προσφορά αναγνωστικής ύλης, ένα άλλο είδος με παραδοσιακά υψηλή αριθμητική παρουσία και με σημαντική συμβολή στην εκλαΐκευση και διαφώτιση ήταν τα σχολικά βιβλία. Αυτά τα βιβλία έχουν ως τώρα ελάχιστα ερευνηθεί υπ' αυτό το πρίσμα γιατί σιωπηλά θεωρήθηκε ότι ανήκουν στον "ακαδημαϊκό" χώρο και μελετήθηκαν μόνο στο πλαίσιο αυτό. Παραβλέπεται έτσι ότι τα σχολικά βιβλία, ειδικά στις κοινωνίες χωρίς διαφοροποιημένη και μαζική βιβλιοπαράγωγή, ανήκουν στα βιβλία εντατικής ανάγνωσης και δεν έχουν μόνο τους μαθητές για αναγνώστες. Η διπλή λειτουργία των σχολικών βιβλίων παρατηρείται ως και τον αιώνα μας. Τα αναγνωστικά λ.χ. περιείχαν προσευχές και κατηχήσεις ώστε μαζί με το μάθημα της ανάγνωσης να γίνεται και μάθημα θρησκευτικών. Βέβαια γινόταν και το αντίθετο: ελλείπει αναγνωστικών βιβλίων χρησιμοποιούνταν κατηχήσεις, ωρολόγια, ψαλτήρια ή μηναία⁸.

Όλες αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν ρεαλιστικές λύσεις στην πενιχρή προσφορά αναγνωστικής ύλης. Υπάρχουν όμως και πολυάριθμα παραδείγματα για μια διπλή λειτουργία της λογοτεχνίας ηθελημένη και από τους συγγραφείς και από τους εκδότες. Ας πάρουμε μόνο δύο παραδείγματα: το βιβλίο *Pčelarstvo za obću i školsku porabu* (Μελισσοκομική για γενική και σχολική χρήση) του J. E. Tomić (Zagreb 1879) και τα *Knjige za školu i narod* (Βιβλία για το σχολείο και τον λαό) σε έκδοση του τυπογράφου A. Pajević από το Novi Sad. Αναφερόμενος σ' ένα απ' αυτά τα βιβλία ένας κριτικός

6. Emanuel Turczynski, «Die Rolle des Volkskalenders als Instrument der Aufklärung in Südosteuropa», *Bericht im Auftrag der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Forschung zum romanischen Volksbuch*, Seekirchen 1975, σ. 143-149.

7. Για τον σερβικό χώρο πβ. Miodrag Maticki: *Bibliografija srpskih almanaha i kalendara* (Βιβλιογραφία των σερβικών ημερολογίων και καλενδαρίων), I, Βελιγράδι 1986. Για τα καλενδάκια στην Κροατία πβ. Wolfgang Kessler, «Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und "Nationaler Wiedergeburt" (1767-1848). Zum Leseverhalten in einer mehrsprachigen Gesellschaft», *Archiv für Geschichte des Buchwesens* XVI (1976), στήλες 413-418, και Divna Zečević, *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća* (Λαϊκή αναγνωστική ύλη στα κροατικά καλενδάκια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα), 2 τ., Osijek 1982.

8. Πβ. Jozo Džambo, *Buchwesen in Bosnien und der Herzegowina (1800-1878). Zum Problem der Lesersozologie*, Φραγκφούρτη 1985, σ. 70.

έγραφε: «ας μην φοβηθεί κανείς μήπως συναντήσει σ' αυτά τα βιβλία υψηλή επιστήμη, φιλοσοφικές απαγωγές, λεπτές αναλύσεις. Τέτοια πράγματα δεν είναι για το ευρύ κοινό, προϋποθέτουν κάποιαν επιστημονική κατάρτιση και πιο πολύ θα μπέρδευαν έναν κοινό αναγνώστη παρά θα τον βοηθούσαν. Σ' αυτά τα πρωτοβάθμια βιβλία ευτυχώς και προς τιμήν τους έχει αποφευχθεί το λάθος που η πλειοψηφία των συγγραφέων κάνει τόσο συχνά, ειδικά στον τομέα των θετικών επιστημών. Καθένας που μπορεί να διαβάσει και να σκέφτεται θα μπορέσει να καταλάβει αυτά τα βιβλία»⁹. Με την αύξηση της βιβλιοπαραγωγής εξέλιπε σιγά-σιγά κι αυτό το "ερμαφρόδιτο" είδος, σε σημείο που στις αρχές του αιώνα μας δεν το συναντάμε πια παρά μόνο πολύ σπάνια.

Σε ό,τι αφορά τον τομέα των φορέων, αξίζει να στρέψουμε την προσοχή μας στις λεγόμενες *matice*. Η λέξη "matica" σημαίνει "βασιλίτσα των μελισσών" (*apis regina*). Ο συμβολισμός θέλει να πει ότι οι γνώσεις που συλλέχτηκαν με ζήλο αποθηκεύονται όπως σε μια κυψέλη και ο καθένας έχει πρόσβαση σ' αυτές ανά πάσα στιγμή¹⁰. Στο εξώφυλλο μιας ελληνικής έκδοσης του *Μυθολογικού του Συντίπα*, που τυπώθηκε το 1848 στη Βενετία, απεικονίζεται μια κυψέλη. Οι βουλγαρικές βιβλιοθήκες του 19ου αιώνα ονομάζονταν συχνά "pčela" (μέλισσα). Η πρώτη *matica* ιδρύθηκε στην Σερβία το 1826. Με πρότυπο τη σερβική ίδρυσαν δικές τους *matice* οι Τσέχοι (1827) και οι Κροάτες (1842)¹¹. Το 1869 οι Βούλγαροι ίδρυσαν στη Βράιλα (Ρουμανία) μια λογοτεχνική εταιρεία που έμοιαζε με τις *matice* και που αργότερα, το 1911, μετατράπηκε στη Βουλγαρική Ακαδημία των Επιστημών.

Η σερβική *matica*, καθώς και η κροατική, λειτουργούν μέχρι και σήμερα, η πρώτη στο Novi Sad, η δεύτερη στο Zagreb. Προκειμένου να τις χαρακτη-

9. M. Petrović στο περιοδικό *Javor*, αρ. 26, Novi Sad, 1 Ιουνίου 1879, στήλη 827. Βιβλία που απευθύνονται σε μικτό κοινό δεν αποτελούν βέβαια κροατική ή σερβική ιδιαιτερότητα. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ο Βιεννέζος εκπαιδευτικός Th. Eckhardt εκδίδει την σειρά *Εικονογραφημένη νεανική βιβλιοθήκη για το σχολείο και το σπίτι* στον εκδοτικό οίκο του J.F. Schreiber στο Esslingen της Γερμανίας. Ο αριθμός 8 αυτής της σειράς ήταν το: *Μάρκο, ο Σέρβος πρίγκηπας*, σε κείμενο του M. Petrovitz, με εικόνες του Fr. Kollarz (χ.χρ. αλλά γύρω στα 1880).

10. Πβ. Liselotte Stauch, «Biene, Bienenkorb», *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, τ.2, Στουτγάρδη 1948, στήλη 545-549, και *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Arthur Henkel και Albrecht Schöne (επιμ.), Στουτγάρδη 1967, στήλη 918-927 και κυρίως 919.

11. Βλ. *Kulturno-politički pokreti naroda Habsburške Monarhije u XIX veku. Zbornik radova* (Πολιτιστικά και πολιτικά κινήματα των λαών της Αψβουργικής Μοναρχίας στο 19ο αιώνα. Συλλογικός τόμος), Novi Sad 1983, όπου και το άρθρο του Valcan Žažek: «Matičarski pokret kod Slovena u Austriji za vreme njihovog narodnog preporoda», (Οι σύλλογοι των Σλάβων της Αυστρίας τον καιρό της εθνικής τους αναγέννησης) σ. 177-192. Ο τόμος αυτός περιέχει τις ανακοινώσεις ενός διεθνούς συμποσίου που πραγματοποιήθηκε το 1977 στο Novi Sad με αφορμή την 150ή επέτειο από την ίδρυση της σερβικής *matica* και από τη γέννηση του Svetozar Miletić. Το 1862 ιδρύθηκε η "Matica Dalmatinska u Zadru", το 1909 η "Matica srpska u Dubrovniku" και το 1932 η "Matica slovačka".

ρίσουμε με μια έννοια θα 'πρεπε να τις αποκαλέσουμε μάλλον πολιτιστικούς συλλόγους, στόχος των οποίων ήταν και είναι ο εκδημοκρατισμός της γνώσης – και αυτών των φυσικών επιστημών. Ναι μεν οι matice δεν διέθεταν εργαστήρια για πειράματα όπως η "Ugania", δεν πρέπει όμως να παραγνωρίσουμε τον ρόλο τους σε ό,τι αφορά τη διαφώτιση, τη μόρφωση και τη μετάδοση νέων γνώσεων στο ευρύ κοινό. Η λειτουργία της σερβικής matica ήταν απ'αυτή την άποψη ιδιαίτερα πολύμορφη. Βεβαίως και αυτή επικέντρωσε τις δραστηριότητες της στην έκδοση εντύπων. Οι δημοσιεύσεις της περιλαμβάνουν καλενδάρια, ημερολόγια, περιοδικά, βιβλία λογοτεχνικά, ιστορικά, θρησκευτικά, φυσικών επιστημών κ.ά. Από το 1885 ως το 1932 η matica αυτή δημοσίευε τη σειρά *Knjige za narod* (Βιβλία για τον λαό) με 161 τίτλους, και άλλους 15 τίτλους σε μια παρόμοια σειρά *Predavanja za narod* (Διαλέξεις για τον λαό), όλα αυτά σε διάστημα τριών μόνον ετών (1924-1926)¹². Το πρόγραμμα αυτό καθ' εαυτό δεν είναι και πολύ ασυνήθιστο, μοιάζει με τα προγράμματα πολλών σύγχρονων εκδοτικών οίκων. Εμάς μας ενδιαφέρει όμως η "θεσμοποίηση" αυτού που αλλού επιχειρήθηκε με ατομική πρωτοβουλία και τον αντίστοιχο επιχειρηματικό κίνδυνο.

Θα ήταν λάθος να συμπεράνει κανείς ότι οι matice εκπληρούσαν εκλαϊκευτικούς σκοπούς και μόνο. Και η σερβική matica και η κροατική matica συμπεριέλαβαν στα προγράμματά τους και σοβαρές δημοσιεύσεις, που χρησιμοποιήθηκαν και από τον επιστημονικό κόσμο (σλαβική φιλολογία, ιστορία της λογοτεχνίας, γλωσσολογία και ιστοριογραφία). Παρόλα αυτά οι εταιρείες αυτές τονίζουν τη διαφορά τους από τα επιστημονικά ιδρύματα, όπως λ.χ. από τις Ακαδημίες που στον χώρο της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης, αποτελούν, ως γνωστόν, τους σημαντικότερους φορείς έρευνας και επιστημονικής ανάπτυξης.

Αναζητώντας και άλλα παραδείγματα για την εκλαϊκευση των ιδεών στους Σέρβους και Κροάτες απαντάμε συλλόγους και εταιρείες με διαφωτιστικούς, εθνικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς σκοπούς. Το 1867 ιδρύθηκε στο Zagreb η "Εταιρεία Άγιος Ιερώνυμος" (Društvo sv. Jeronima), μια εταιρεία με χριστιανικές αρχές κι ένα ευρύ εκδοτικό πρόγραμμα που ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό λαϊκό από ό,τι το πρόγραμμα των δύο matice. Ανάμεσα στα πρώτα δημοσιεύματα της εταιρείας βρίσκουμε και τα βιβλία *Toplina i njeni pojavi* (Η θερμότητα και οι μορφές της, 1871) του Dj. Kralj, *Silarstvo* (Σηροτροφία, 1873) του Bogoslav Šulek και *Prirodni zakon za svakoga ili popularna fizika* (Ο φυσικός νόμος για όλους ή λαϊκή φυσική, 1875, 1876) του ίδιου συγγραφέα¹³.

12. Jelena Nikolić: *Bibliografija Matice srpske 1826-1949* (Βιβλιογραφία των σερβικών matice 1826-1949), I, Novi Sad 1976, σ.323-327, 330.

13. Το πρώτο κροατικό βιβλίο από την εκπαιδευτική εκδοτική δραστηριότητα στον χώρο των θετικών επιστημών ήταν το *Pojavi u zraku* (Μετεωρολογικά φαινόμενα) του Ivan Perkonac του 1860. Σημαντικοί Κροάτες εκλαϊκευτές των θετικών-φυσικών επιστημών υπήρξαν στον 19ο αιώνα οι Bogoslav Šulek, Milo Kišpatić και Oton Kučera.

Στους Κροάτες, πλησιέστερα στην ιδέα της "Urania" βρίσκεται η "Κροατική Εταιρεία Φυσικών Επιστημών" (Hrvatsko prirodoslovno društvo, αρχικά: Hrvatsko naravnoslovno društvo). Αυτή η εταιρεία που ιδρύθηκε το 1885 στο Zagreb ενστερνίζεται την αρχή του Alexander von Humboldt ότι η γλώσσα του λαού και η γλώσσα των διανοουμένων πρέπει να παραμένουν όσο γίνεται πιο κοντά η μια στην άλλη. Η δραστηριότητα της εταιρείας αρχικά περιοριζόταν σε διαλέξεις. Αργότερα προστέθηκαν σειρές εκλαϊκευμένων επιστημονικών βιβλίων και (από το 1911) το περιοδικό *Priroda* (Φύση), το οποίο εκδίδεται και σήμερα χωρίς μεταβολές στις αρχές του¹⁴.

Τέλος ας αναφέρουμε την σερβική "Društvo Svetogo Save" (Εταιρεία Άγιος Σάββας) που ιδρύθηκε το 1886. Η εταιρεία είχε σκοπούς εθνικοπολιτικούς και δημιουργήθηκε με βάση την «ανάγκη για έναν Πανσερβικό Σύνδεσμο», που θα αποσκοπούσε «στην ένωση σε ηθικό επίπεδο της κατακερματισμένης πολιτικά χώρας, στην καλλιέργεια των εθνικών αρετών και τη διάδοση της φιλοπατρίας»¹⁵. Ο σκοπός αυτός θα πραγματοποιούταν κυρίως με τη διάδοση γενικά κατανοητών, φτηνών ή ακόμα και δωρεάν δημοσιευμάτων και με την προαγωγή του σχολικού συστήματος. Η εταιρεία πήρε το όνομα του ιδρυτή της σερβικής ορθόδοξης εκκλησίας και συμβόλου της σερβικής εθνικής ιδεολογίας όλων των εποχών, του Αγίου Σάββα. Σκοπός λοιπόν και αυτής της εταιρείας ήταν η εκλαΐκευση των γνώσεων, αλλά αυτή τη φορά ιστορικών γνώσεων, που θα διατηρούσαν ακμαία και θα προήγαγαν τη συνοχή των Σέρβων.

Ο Γερμανός συγγραφέας και εκδότης Friedrich Nicolai (1733-1811) στο μυθιστόρημά του *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magisters Sebaldus Nothanker* μας λέει για την εκλαΐκευση: «Θυμάμαι πως άκουσα ότι οι Γάλλοι με αυτόν τον τρόπο έβλαψαν διάφορες επιστήμες γιατί ήθελαν να παραστήνουν λαϊκότροπα ό,τι δεν παρασταίνεται λαϊκότροπα»¹⁶. Η πεποίθηση ότι ορισμένοι τομείς της γνώσης δεν εκφέρονται λαϊκά βασίζεται είτε στην ελιτίστικη στάση αυτών που κατέχουν τη γνώση είτε στην ανικανότητα ή την αδιαφορία τους να μεταδώσουν τις γνώσεις τους σ' ένα ευρύ κοινό. Συχνά επικρατεί η αντίληψη ότι "σύνθετα" περιεχόμενα απαιτούν και μια περίπλοκη γλώσσα και ότι κάθε άλλος τρόπος περιγραφής θα σήμαινε εκχυδαϊσμό. Όπου έλειπαν ψυχωμένοι μεσολαβητές, οι ειδικές γνώσεις παρέμεναν προνόμιο των ολίγων. Ο φυσικομαθηματικός Rudjer Bošković

14. Ως υπότιτλος σημειωνόταν στο περιοδικό: *Εκλαϊκευτικό Παράρτημα του "Ταχυδρόμου" της Κροατικής Εταιρείας Φυσικών Επιστημών*. Και το περιοδικό *Mladi prirodnjak* (Ο Νέος Φυσικός Επιστήμων) που άρχισε να εκδίδεται το 1926 στο Σεράγεβο χαρακτηριζόταν ως *Περιοδικό για την εκλαΐκευση των φυσικών επιστημών* αλλά και η σύλληψή του και το ύφος του δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν λαϊκά, βλ. τον πρόλογο του επιμελητή της έκδοσης Milorad Plavšić στο πρώτο τεύχος του περιοδικού.

15. Από το περιοδικό *Brasivo* (Αδελφότητα), το περιοδικό της εταιρείας του Αγίου Σάββα, τ. II, Βελιγράδι 1888, σ. II.

16. Το παράθεμα από το *Deutsches Wörterbuch* των Jacob και Wilhelm Grimm, τ. 7, Λιψία 1889, στήλη 2002.

(1711-1787) από το Dubrovnik είχε αποκτήσει φήμη στη Ρώμη, το Παρίσι, το Λονδίνο και τη Βιέννη με τα δημοσιεύματά του, στη νοτιανατολική Ευρώπη όμως το έργο του άργησε να γίνει γνωστό. Αιτία ήταν το υψηλό ύψος της γλώσσας του, που προϋπέθετε βαθιά γνώση σε αυτόν τον ειδικό τομέα και γι' αυτό δεν βρέθηκε εκλαϊκευτής¹⁷.

Εάν εξαιρέσουμε την πρακτική των πειραμάτων της "Urania" και παρόμοιων ιδρυμάτων, εάν εξαιρέσουμε επίσης τη χρήση της εικόνας ως οπτικού βοηθήματος στη διάδοση γνώσεων που δεν εξετάζεται καθόλου σ' αυτή τη μελέτη, τότε η γλώσσα είναι το κατ' εξοχήν μέσο εκλαϊκευσης. Αλλά και η γλώσσα, αντί ν' αποτελεί μέσο επικοινωνίας, μπορεί να αποτελέσει φραγμό και να δράσει ανασταλτικά. Τον 19ο αιώνα αυτό το πρόβλημα έγινε αισθητό όσο ποτέ άλλοτε. Η βιομηχανική εποχή, με την αισιοδοξία της προόδου, παρέβλεψε πολλά, λ.χ. και το γεγονός ότι η επιδιωκόμενη και κατακτημένη πρόοδος δημιουργούσε ταυτοχρόνως φραγμούς οικονομικής, κοινωνικής ή ψυχολογικής φύσεως και επομένως δρούσε κάθε άλλο παρά προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού. Η κοινωνία βρισκόταν σε μια διαδικασία διαφοροποίησης και εξειδίκευσης. Αναπτύχθηκε ένας μεγάλος αριθμός τεχνικών γλωσσικών κωδίκων, οι καλούμενες "ειδικές" ή "επιστημονικές" γλώσσες, που συνεισέφεραν στη διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στη γλώσσα του λαού και τη γλώσσα των μορφωμένων. Η διακήρυξη του Humboldt δεν υπήρξε η μοναδική στο είδος της. Όλο και πιο συχνά συναντάμε αποφάνσεις που υποστηρίζουν τον εκδημοκρατισμό της γλώσσας. Ο Γερμανός εκδότης Wilhelm Bölsche (1861-1939) έκανε το αίτημα αυτό πράξη. Ο Bölsche είναι ένα καλό παράδειγμα για το θέμα μας, γιατί το έργο του καταδεικνύει τον τρόπο που η λαϊκή λογοτεχνία με τα δικά της μέσα και στο πλαίσιο του δυνατού συνέβαλε στην κατάργηση των φραγμών που αναφέραμε. Επιπλέον, τα βιβλία του γνώρισαν διάδοση και στον νοτιοσλαβικό χώρο και μάλιστα χωρίς τη συνηθισμένη καθυστέρηση. Ας αναφέρουμε μερικούς τίτλους έργων του οι οποίοι μεταφράστηκαν στα βουλγαρικά, τα σερβικά ή τα κροατικά στα χρόνια 1900-1930: *Das Liebesleben in der Natur, Tiere der Umwelt, Komet und Weltuntergang, Die Entwicklungslehre im 19. Jahrhundert, Die Abstammung des Menschen*¹⁸.

17. E. Turczynski, *ό.π.*, σ. 343.

18. Βλ. Narodna biblioteka Srbije, *Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1868-1972* (Εθνική Βιβλιοθήκη της Σερβίας: Κατάλογος βιβλίων στις γλώσσες του γιουγκοσλαβικού λαού 1868-1972), τ. I, Βελιγράδι 1975, σ. 499. Narodna biblioteka "Kiril i Metodij", *Balgarski knigi 1878-1944. Bibliografski ukazatel* (Εθνική Βιβλιοθήκη "Κύριλλος και Μεθόδιος": Βουλγαρικά Βιβλία 1878-1944. Βιβλιογραφικό Σχεδιάσμα) τ. I, Σόφια 1978, σ. 305. Για τον Bölsche βλ. Antoon Berentsen, *Vom Urnebel zum Zukunftsstaat. Zum Problem der Popularisierung der Naturwissenschaften in der deutschen Literatur (1880-1910)*, Βερολίνο 1986. Προβλήματα εκλαϊκευσης διαλαμβάνουν και τα πρόσφατα δημοσιεύματα: *Expository science: Forms and functions of popularisation*, επιμ. Terry Shinn και Richard Whitley, Dordrecht, Βοστώνη - Lancaster 1985· Maurice Goldsmith, *The science critic. A critical analysis of the popular*

Βέβαια δεν πρέπει να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι η αφοσιωμένη δράση του Bölsche ιδεολογικά δεν ήταν ουδέτερη. Αυτή η γραπτή παραγωγή που κατέληξε να γίνει το κατ' εξοχήν υπόδειγμα εκλαϊκευτικού πεζού λόγου είναι έργο ενός ιεραπόστολου του δαρβινισμού. Αλλά είναι τόσο ασυνήθιστο αυτό; Τί διαφορετικό έκαναν η Βιβλική Εταιρεία του Λονδίνου με τη μεγάλης κλίμακας διακίνηση θρησκευτικής λογοτεχνίας ή η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία με τα προγραμματικά της φυλλάδια ή τα παραδοσιακά ή επαχθαστατικά κόμματα όλων των εποχών, όλων των εθνών και κάθε απόχρωσης με τις προκηρύξεις και τα φυλλάδιά τους; Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε αυτή την απαρίθμηση κατά βούληση, αναφέροντας πολυάριθμα ακόμη παραδείγματα για την ιδεολογική χρήση της λογοτεχνίας. Σε μια περίπτωση πάντως πρέπει να σημειώσουμε ότι τα λαϊκά φυλλάδια δεν έπαιξαν κανέναν ουσιαστικό ρόλο: πρόκειται για τα πολιτικά προγράμματα και τις δραστηριότητες των αγροτικών κομμάτων σε πολλές από τις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Εάν αληθεύει η πρώτη αυτή εντύπωση, που σχηματίστηκε με μια επιφανειακή μόνο διερεύνηση των πραγμάτων, τότε ανακύπτει το ερώτημα, μήπως η πολιτική αγκιτάτσια αυτών των κομμάτων εξαντλήθηκε σε λαϊκές συγκεντρώσεις με βροντόφωνους ομιλητές και λαϊκά πανηγύρια. Πάντως, αυτά τα κόμματα –το ρουμανικό, το βουλγαρικό, το ουγγρικό, το κροατικό, το σλοβενικό και το σερβικό– υπήρξαν ένα φαινόμενο που σφράγισε χαρακτηριστικά τον πολιτικό χώρο των βαλκανικών και ανατολικο-ευρωπαϊκών κρατών του μεσοπολέμου¹⁹.

Η εκλαϊκευση ιδεών, είτε στις φυσικές επιστήμες είτε στην πολιτική ή σε άλλους τομείς, εάν θέλει να είναι αποτελεσματική, προϋποθέτει μια κωδικοποιημένη γλώσσα αποδεκτή από την πλειοψηφία. Αυτή η βασική προϋπόθεση είχε εκπληρωθεί, όταν Κροάτες και Σέρβοι γνώρισαν και αποδέχτηκαν τα έργα του Bölsche. Μια τέτοια γλώσσα είχε συγκροτηθεί τον προηγούμενο αιώνα, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο "αιώνας των γλωσσολόγων". Διότι στους Πολωνούς, Τσέχους, Σλοβάκους, Κροάτες, Σέρβους και Βουλγάρους αναδείχτηκε την εποχή εκείνη σημαντικός αριθμός γλωσσολόγων, που με τη δραστηριότητά τους διεύρυναν τα πλαίσια της επιστήμης αυτής. Τα ονόματά τους έχουν ξεχωριστή θέση στη διαμόρφωση των επιμέρους εθνικών πολιτισμών. Επιδιώξει όλων τους ήταν να τυποποιήσουν την εθνική γραπτή γλώσσα, σε κάθε περίπτωση όμως οι προϋποθέσεις και η πορεία που διάλεξαν διαφέρουν. Ενώ δηλαδή ο Κροάτης Ljudevit Gaj (1809-1872) αντιμετώπιζε το δίλημμα, ποιές από τις τρεις κύριες διαλέκτους να προωθήσει ως λογοτεχνική γλώσσα, ο σέρβος Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) στον αγώνα του για τη χειραφέτηση της λαϊκής ως γραπτής γλώσσας αντιμετώπισε μιαν αλύγιστη εκκλησιαστική παράδοση, που χρησιμοποιούσε στη λειτουργία και τη λογοτεχνία ένα γλωσσικό κράμα ("σλοβενο-σερβικά")

presentation of science, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1986· Daniel Jacobi: *Diffusion et vulgarisation. Itinéraires du texte scientifique*, Παρίσι 1986· Louise Michele Newman, *Men's Ideas/Women's Realities. Popular Science, 1870-1915*, Νέα Υόρκη κ.α. 1985.

19. Βλ. σχετικά *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, επιμ. Heinz Gollwitzer, Στουτγάρδη - Νέα Υόρκη 1977.

ακατάληπτο για τον λαό. Ο Vuk όμως ήθελε να καταξιώσει ως γραπτή γλώσσα τη "γλώσσα των χωρικών". Επιπλέον ανέκλυψε το πρόβλημα της ορθογραφίας που έπρεπε να αντιμετωπίσουν και ο Vuk και ο Gaj.

Αν αφαιρέσουμε τώρα το (εθνικο-) πολιτικό πλαίσιο και τη συγκεκριμένη πορεία των προσπαθειών, τότε μας μένει να τονίσουμε το εξής: Με την τυποποίηση της γραπτής γλώσσας (και της ορθογραφίας), τα σχολεία και τα άλλα μέσα της εκπαίδευσης απέκτησαν ένα γλωσσικό πρότυπο προς το οποίο προσανατολίστηκαν και οι συγγραφείς και οι αναγνώστες. Έτσι δημιουργήθηκε η βάση και για μια ευρεία λογοτεχνική παραγωγή και για ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό. Και αυτό, γιατί ενόσω το ζήτημα της γλώσσας δεν είχε επιλυθεί, εξακολουθούσαν να υφίστανται πολλαπλοί φραγμοί ανάμεσα σε συγγραφείς και αναγνώστες. Ο φραγκισκανός μοναχός Rafo Barešić από την Ερζεγοβίνη ισχυρίζεται στον πρόλογο του προσευχητάρου *Pasha duhovna* (Πνευματική τέρηση, Ρώμη 1842) ότι στην πατρίδα του «δύο άνθρωποι μόλις και μετά βίας» συμφωνούν σε θέματα ορθογραφίας. Αντίστοιχες μαρτυρίες συναντάμε σε άρθρο εφημερίδας του 1847, όπου σημειώνεται ότι «στους Σέρβους της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης» υπάρχουν «τόσοι τρόποι ορθογραφίας, όσοι και άνθρωποι»²⁰. Ο αγώνας του Vuk εναντίον της κυρίαρχης εκκλησιαστικής γλώσσας ήταν ένας αγώνας κατά των φραγμών αυτών.

Η δημιουργία μιας γραπτής γλώσσας, ακόμα κι αν αυτή έχει ως βάση τη γλώσσα του λαού, δεν εγγυάται την κατάργηση του χάσματος ανάμεσα στη λογοτεχνία και το αναγνωστικό κοινό. Αυτή η σχέση πάντοτε χαρακτηρίζεται από μian ένταση. Παραμένοντας πάντα στο θέμα μας, θα επιμείνουμε στο σερβικό παράδειγμα για να καταδείξουμε με ποιόν τρόπο –πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του Vuk– επιχειρήθηκε να ξεπεραστεί αυτή η ένταση.

Στη σερβική γλώσσα υπάρχει ο όρος *posrbe* που θα μπορούσε να αποδοθεί ως "εκσερβισμός". Δημιουργήθηκε μάλλον κατά τον 18ο αιώνα, οπότε παρατηρείται για πρώτη φορά μεγάλη μεταφραστική δραστηριότητα των Σέρβων. Μεταφράζονται τότε κυρίως γερμανικά και ουγγρικά έργα, και ως διάμεσοι-μεταφραστές πρωτοστατούν οι Σέρβοι της αυστρουγγρικής μοναρχίας. Δεν υπάρχει κανένας τομέας της γνώσης και κανένα λογοτεχνικό είδος από τα οποία να μην έχουν μεταφραστεί και "εκσερβιστεί" αντίστοιχα κείμενα. Αυτό έγινε αντιληπτό ήδη από τους συγχρόνους, κι έτσι διαβάζουμε σε εφημερίδα του 1850 το ειρωνικό σχόλιο: «Αν συνεχιστεί η κατάσταση αυτή, εμείς θα "εκσερβίσουμε" σήμερα-αύριο όλον τον κόσμο, εμείς όμως θα "αποσερβοποιηθούμε"»²¹. Το πώς αυτός ο "εκσερβισμός" της γνώσης και

20. Τα παραθέματα στον J. Džambo, *ό.π.*, σ. 36.

21. Το παράθεμα στην Strahinja K. Kostić, «August von Kotzebue auf der Bühne des Serbischen Nationaltheaters in Novi Sad», *Südost-Forschungen* 30 (1971) σ. 103. Για το *posrbe* βλ. το ομώνυμο άρθρο του V. Milinčević στο *Jugoslovenski književni leksikon* (Γιουγκοσλαβικό Λογοτεχνικό Λεξικό), 2η έκδ., Novi Sad 1984, σ. 656-657, Jovan Grčić, "Takozvane posrbe na repertoaru Srpskog narodnog pozorišta od 1861 do 1914", *Letopis Matice srpske*, έτος CVI, τόμ. 333 (1932), τευχ. 1-2, 102-111. Επίσης στο ίδιο περιοδικό, τόμ. 334 (1932), τευχ. 1-2, 104-128.

λογοτεχνίας του κόσμου πραγματοποιήθηκε δεν χρειάζεται αναλυτικότερη περιγραφή, εφόσον οι σχετικές πρακτικές δεν είναι αποκλειστικότητα της ιστορίας του πολιτισμού και της λογοτεχνίας των Σέρβων. Εντάσσονται στη διαδικασία του "εξευρωπαϊσμού" ολόκληρης της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Δεν πρόκειται βέβαια για «απλή πρόσληψη και ενσωμάτωση περίπλοκων μορφών ενός ξένου πολιτισμού, αλλά για συγκεκριμένη επιλογή, προσαρμογή, τροποποίηση και περαιτέρω διαμόρφωση ανάλογα με τις ιδιαίτερες ικανότητες και ανάγκες»²². Πρόκειται λοιπόν για διαδικασίες επιλογής, ανάμειξης και προσαρμογής, απ' τις οποίες η τελευταία είναι ιδιαίτερα σημαντική για το θέμα της εκλαΐκευσης.

Εάν αναλύσουμε τις σερβικές μεταφράσεις και διασκευές ξένων πρωτοτύπων του 18ου, 19ου και αποσπασματικά του 20ού αιώνα ως προς τη διαδικασία της προσαρμογής, τότε μας παρουσιάζεται μια πολύμορφη εικόνα. Σε ορισμένες περιπτώσεις ξένα έργα μεταφράστηκαν με δουλικό σεβασμό προς το πρωτότυπο, ούτως ώστε η εξάρτηση απ' αυτό να αναγνωρίζεται ακόμα και στο συντακτικό. Σε άλλες περιπτώσεις παρατηρούμε αρκετές διαφορές, μικρές ή μεγαλύτερες, ανάμεσα στο πρωτότυπο και το σερβικό κείμενο. Άλλοτε πάλι οι μεταφραστές περιέκοπταν ή επεξέτειναν τα κείμενα, άλλαζαν τον τόπο της υπόθεσης και τα ονόματα των προσώπων, δεν δίσταζαν μάλιστα να κάνουν και αυτοσχέδιες παρεμβολές και να αλλάζουν την κεντρική ιδέα στο επεξεργασμένο έργο μετατοπίζοντάς την προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Συχνά δεν ανέφεραν καν ποιά πρότυπα είχαν χρησιμοποιήσει. Σε μιαν εποχή που δεν γνώριζε τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας ή δεν τα σεβόταν, αυτές οι πρακτικές ήταν πολύ συνηθισμένες. Σήμερα οι ιστορικοί της λογοτεχνίας προσπαθούν να ανιχνεύσουν ακόμα και στους λεγόμενους "κλασικούς" της σερβικής λογοτεχνίας από πού πήραν τα μοτίβα, το θεματικό υλικό, τα πρότυπα και γενικά τα δάνεια για τα έργα τους. Έτσι λ.χ. στον Jovan Jovanović Zmaj (1833-1904) αυτό που ανακαλύπτουν σχολαστικοί ερευνητές σήμερα οδηγεί στην "απομυθοποίηση" ενός λυρικού ποιητή που παραμένει αγαπητός συγγραφέας ποίησης για παιδιά. Ένα μεγάλο μέρος των ποιημάτων του είναι μεταφράσεις και διασκευές από τα γερμανικά. Τα ίδια ισχύουν και για τον Djuga Jakšić (1832-1878) καθώς και για τον δραματικό ποιητή Jovan Sterija Popović (1806-1856), για να μην επεκταθούμε και στους πολλούς άλλους ξεχασμένους συγγραφείς.

Σήμερα η ετυμηγορία μας για το θέμα αυτό είναι ελιτίστικη, όπως και η αντίληψή μας για τα πνευματικά δικαιώματα. Ο 19ος αιώνας θα απορούσε με τη νοοτροπία του "copyright", αν και τότε ήδη το θέμα αυτό συζητιόταν, μάλιστα από την εποχή του Diderot και αργότερα των Γκαίτε και Πούσκιν. Τους εκδότες που προβληματίζονταν πάνω σ' αυτό τους ενδιέφερε κυρίως η

22. Alois Schmaus, «Die geistige Kultur der Südslawen», *Südosteuropa-Jahrbuch* 3 (1959) 188, πβ. Klaus Roth, «Wie "europäisch" ist Südosteuropa? Zum Problem des kulturellen Wandels auf der Balkanhalbinsel», *Wandel der Volkskultur in Europa. Festschrift für Günter Wiegmann zum 60. Geburtstag*, επιμ. Nils-Arvid Bringéus κ.ά. Münster 1988, τ. 1, σ. 219-231 και κυρίως σ. 225.

νομική πλευρά του ζητήματος. Άλλοι πάλι, οι ιστορικοί της τέχνης λ.χ., ασχολήθηκαν με το πρόβλημα από άλλη αιτία και σκοπία: ο εκδημοκρατισμός της γνώσης για τον οποίον έγινε λόγος έλαβε χώρα εν μέρει και στα μουσεία. Ενώ δηλαδή τα "μεγάλα έργα" της ιστορίας της τέχνης βρισκόνταν σταθερά στον τόπο τους –στο Παρίσι, το Λονδίνο, το Κάιρο, την Αθήνα, τη Ρώμη– και δεν μπορούσαν, όπως σήμερα η Νεφερτίτη ή ο Τουταγχαμών, χιλιοσφραλισμένα, να ταξιδεύουν σ' ολόκληρο τον κόσμο, και έτσι ήταν προσιτά μόνο στους λίγους, συγχρόνως ήταν τεχνικά εφικτή η δημιουργία αντιγράφων θαυμαστής τελειότητας σε μουσαμά, μέταλλο, ξύλο ή γύψο. Έτσι όμως ετίθετο το ερώτημα για τα όρια ανάμεσα στο "αυθεντικό" έργο τέχνης και το "μη αυθεντικό"²³.

Ας μην επεκταθούμε προς αυτήν την κατεύθυνση. Σημειώνουμε μόνο ότι κατά τον 19ο αιώνα τέθηκε ένα ζήτημα που έχει σημασία και για το πρόβλημα της εκλαΐκευσης: αποτελούν τα εκλαΐκευμένα έργα νέες δημιουργίες, πρόκειται δηλαδή για πρωτότυπα ή μόνο για αντίγραφα, απομιμήσεις ή λογοκλοπές; Σαφής και γενικευμένη απάντηση δεν υπάρχει, αλλά πρέπει να εξεταστεί το ερώτημα για κάθε έργο χωριστά. Τελικά πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις διαφορετικές προοπτικές. Ο 19ος αιώνας να μην είχε απομακρυνθεί κατά πολύ από τις συμπληρωματικές πρακτικές του ουμανισμού, δεν πλησιάζει όμως ούτε τη δική μας άποψη για την "πνευματική ιδιοκτησία".

Εκλαΐκεύω σημαίνει: παρουσιάζω κάτι με λαϊκό τρόπο, το καθιστώ γενικά κατανοητό. Έχοντας υπόψη μας αυτόν τον προσδιορισμό αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τη σημασία και την εμβέλεια των γλωσσικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα. Η τυποποίηση της γλωσσικής (γραπτής) έκφρασης σταθεροποίησε τις εθνικές λογοτεχνίες. Μόνο βάσει αυτής της γλωσσικής σταθερότητας μπόρεσε η λογοτεχνία να επιδράσει ευρέως στην κοινωνία, όπως συμβαίνει στον σύγχρονο πολιτισμό της γραφής και της ανάγνωσης.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να επαναδιερευνήσουμε και να επανατοποθετήσουμε τα όσα υποβάλλει η έννοια "εκλαΐκευση". Πρώτα απ' όλα όμως πρέπει να περιορίσουμε μέσα σε λογικά πλαίσια την ψευδαίσθηση του "κοινώς κατανοητού", να τη σχετικοποιήσουμε. Οι διακυρήξεις των εκλαΐκευτών που θεωρούν ότι απευθύνονται "στους πάντες" πρέπει ν' αποδοθούν μάλλον στον τομέα της ρητορικής. Πίσω από τέτοιες προσδοκίες κρύβονται συνήθως ξεκάθαρες ή ασαφέστερες αντιλήψεις για τις ομάδες ανθρώπων στους οποίους απευθύνονται. Ακόμα και τα ημερολόγια, που περισσότερο από κάθε άλλο ανάγνωσμα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως "μαζικά", διαφοροποιούν το αναγνωστικό τους κοινό. Αυτό ισχύει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό για τη γραπτή παραγωγή για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω, όπου ειδικές γνώσεις των φυσικών επιστημών μετατράπηκαν σε

23. Βλ. τη διατριβή της Maïke Berchtold, *Gipsabguß und Original. Ein Beitrag zur Geschichte von Werturteilen dargelegt am Beispiel des Bayerischen Nationalmuseums München und anderer Sammlungen des 19. Jahrhunderts*, Στουτγάρδη 1987, όπου και βιβλιογραφία.

γενικές. Όταν ο Wilhelm Bölsche έντυνε τη διδασκαλία του Δαρβίνου με ένδυμα λαϊκό, σίγουρα δεν το έπραττε ως την τελευταία βαθμίδα στην κλίμακα της εκλαΐκευσης, βρισκόταν όμως καθ' οδόν προς το ιδεώδες αυτό. Μπορούμε να φαντασθούμε μάλιστα πως τα λαϊκά συγγράμματα του Bölsche μπορούσαν να εκλαΐκευτούν και άλλο. Ειδικά στον τομέα των φυσικών επιστημών, οι διάμεσοι των γνώσεων με τις προσδοκίες τους για "γενική κατανόηση" εκτίθενται σε αμφισβητήσεις. Καθώς προχωρεί ο 19ος αιώνας συναντάμε σε κάθε βήμα την αμφισβήτηση αυτή ως κυρίαρχη στάση, πράγμα που φαίνεται καθαρά, εάν παραβλέψουμε τις ακραίες αντιδράσεις, δηλαδή την καθαρά ενθουσιώδη ή την καθαρά αρνητική στάση μερικών ανθρώπων απέναντι στις νέες γνώσεις.

Η εκλαΐκευση λοιπόν δεν είναι μια καθολική αλλά πάντοτε μια ειδική κατηγορία. Περιγράφοντας τις κατηγορίες αυτές προβάλαμε διάφορα θέματα και όχι τρόπους πραγματοποίησής τους. Το τελευταίο βήμα θα είναι να αναφερθούμε σε έναν λογοτεχνικό τρόπο, που πρώτον φέρει καθαρά λαϊκά χαρακτηριστικά και δεύτερον χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα και χρησιμοποιείται ακόμα για την εκλαΐκευση ιδεών.

Είναι κοινώς γνωστό ότι το λαϊκό έπος, συνήθως στη μορφή του δεκασύλλαβου (*deseterac*), αποτελούσε επί αιώνες την κυρίαρχη ποιητική μορφή στον νοτιοσλαβικό χώρο, εξέφραζε την κοινή μνήμη και τα κοινά συναισθήματα, λειτουργούσε παιδευτικά και ψυχαγωγικά κ.λπ. Αυτή η επική ποίηση αποτελεί σημαντικό μέρος της λογοτεχνίας που εντόπισα μέχρι στιγμής ως πηγή της σερβικής και κροατικής λαϊκής λογοτεχνίας. Ας μην παραβλέψουμε όμως το εξής παράδοξο: η επική ποίηση επί αιώνες παραδιδόταν μόνο προφορικά. Μόλις στον 19ο αιώνα αρχίζουν οι πρώτες προσπάθειες για συστηματική καταγραφή, έργο που χωρίζουμε στον Herder και τους αδερφούς Grimm. Από σερβικής πλευράς διακρίθηκε ο Vuk Stefanović Karadžić που ήδη αναφέραμε. Οι εκδόσεις των δημοτικών τραγουδιών που δημοσίευσε ο ίδιος ο Vuk ή που δημοσιεύτηκαν με βάση τις συλλογές του προορίζονταν να λειτουργήσουν ως απογραφή, να χρησιμεύσουν σε επιστημονικούς σκοπούς και να στρέψουν την προσοχή των ξένων προς τον εθνικό αυτό θησαυρό. Αυτοί οι σκοποί επιτεύχθηκαν.

Το περίεργο τώρα είναι ότι τραγούδια από αυτές τις εκδόσεις τυπώθηκαν σε φυλλάδια ή βιβλιαράκια, έγιναν δηλαδή λαϊκά έντυπα και προσφέρθηκαν στο λαό από το στόμα του οποίου είχαν καταγραφεί. Μα χρειαζόταν πραγματι τέτοια κείμενα ο λαός; Του προσφερόταν κάτι το οποίο κατείχε ήδη, αλλά σε άλλη μορφή. Η γραφή προτιμήθηκε από τη μνήμη. Ο χωρικός-αναγνώστης τώρα μπορούσε να διαβάσει μόνος του ή να διαβάσει δυνατά στους άλλους τα ηρωικά τραγούδια που έτσι κι αλλιώς ήξερε απ' έξω. Με μια δόση υπερβολής θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την όλη ιστορία ως απάτη. Το πιο αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι τελικά συμφώνησαν "εξαπατητές" και "εξαπατημένοι" και όλοι φάνηκαν να μένουν ευχαριστημένοι. Οι εκδότες ήταν πεπεισμένοι ότι έδιναν στο κοινό τα κατάλληλα αναγνώσματα - ενώ και το κοινό απ' την πλευρά του έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για τα δικά του προϊόντα που ξαναγύριζαν σ' αυτό.

Η σύμπτωση αυτή οφείλεται κατά τη γνώμη μου κυρίως στη γοητεία του βιβλίου, της γραφής, του γραπτού. Αυτός είναι ένας παράγοντας στον οποίο πάντα υπολόγιζαν συγγραφείς και εκδότες. Μόλις πέρυσι [το 1987] είχα την ακόλουθη εμπειρία: ένας αγρότης από τη Βοσνία, μιλώντας για την τοπική ιστορία και για να στηρίξει τα επιχειρήματά του, αναφέρθηκε στη συλλογή τραγουδιών του Andrija Kačić Miošić από τον 18ο αιώνα. Μια σύγχρονη ιστορία της λογοτεχνίας ισχυρίζεται ότι το βιβλίο αυτό που πρωτοεκδόθηκε το 1756 «για πολλούς υπήρξε η μοναδική πηγή γνώσεων, το βιβλίο με το οποίο έμαθαν ανάγνωση. Υπήρξε η πιο διαδεδομένη κροατική συλλογή λαϊκών τραγουδιών, (pismarica), ένα είδος λαϊκού πατριωτικού κατηχητικού εγκολπίου»²⁴. Εύκολα μπορούμε ν'αποδείξουμε ότι το βιβλίο αυτό είχε διάδοση από τη Δαλματία μέχρι τη Βουλγαρία. Μπορεί κανείς να φανταστεί την τότε επίδρασή του, αφού και σήμερα ακόμα χρησιμοποιείται για παρατομπές και επιχειρήματα.

Η συλλογή του Kačić Miošić φέρει τον τίτλο *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (Η ευχάριστη συνομιλία του σλαβικού λαού) και συντάχθηκε κατά τον τρόπο του έπους, δηλαδή σε δεκασύλλαβους στίχους (deseterac). Τα τραγούδια μπορούσαν να συνοδεύονται από την gusla, το έγχορδο όργανο των ραψωδών. Όσον αφορά την ιστορική αλήθεια των τραγουδιών, ο συγγραφέας, αν και χειρίζεται συνεχώς ιστορικά γεγονότα και ονόματα, αυτοχαρακτηρίζεται ρητά ως μη-ειδικός σε ιστορικά θέματα. Αντιλαμβάνεται την ποίησή του πάντως ως ανάγνωσμα ιστορικό και σχολιάζει σ' ένα σημείο ότι παρόμοια τραγούδια που εκπορεύονται από το λαό «αν και δεν είναι απολύτως αληθινά, παρόλα αυτά στηρίζονται σε βάση αλήθειας». Σε άλλο σημείο παρατηρεί ότι αυτά, αν και μακριά από την αλήθεια, είναι όμορφα να τ' ακούς. Αν και οι σκοποί του ήταν διδακτικοί, δεν ανύψωσε την "ωφέλεια"²⁵ (prodesse) σε ύψιστη αρχή της ποίησης, αλλά δέχτηκε και μόνη την "τέρψη" (delectare).

Η ποίηση του Kačić δεν ήταν τίποτα το καινούργιο ή μοναδικό στην κροατική ή νοτιοσλαβική ιστορία της λογοτεχνίας. Δεν μπορούμε να πιστοποιήσουμε πρωτοτυπία στην ποίηση αυτή. Καινούργια ήταν κατά κάποιον τρόπο μόνον η ιδέα να οργανώσει τα κεντρικά θέματα της λαϊκής επικής ποίησης σ' έναν κύκλο και να τηρήσει τα μορφολογικά δεδομένα του έπους. Αυτή ήταν η εγγύηση για την επιτυχία της επιχείρησης, και η θετική αποδοχή των pismarica –ως και τις μέρες μας– δείχνει ότι η σύλληψη ήταν ρεαλιστική.

Και όχι μόνο διαβάστηκαν πολύ τα τραγούδια του Kačić, αλλά βρήκαν και μιμητές, με την έννοια ότι η μίμηση της δημοτικής ποίησης, εδώ συγκεκρωμένα του δεκασύλλαβου, έγινε λογοτεχνική συνήθεια. Πολλοί συγγραφείς που ήθελαν να καταταγούν στην υψηλή λογοτεχνία χρησιμοποιούσαν επικά μέσα και τρόπους, δημιουργώντας έργα που τοποθετούνται κάπου ανάμεσα στις προφορικές μορφές επικοινωνίας και την υψηλή λογοτεχνία. Κατά τη

24. *Povijest hrvatske književnosti* (Ιστορία της κροατικής λογοτεχνίας), τ. III, Ζάγκρεμπ 1974, σ.324.

25. *ό.π.*

γνώμη των περισσότερων, ακριβώς αυτού του τύπου τα έργα κατατάσσονται στον χώρο της λαϊκής λογοτεχνίας η οποία για τον λόγο αυτό χαρακτηρίζεται ενίοτε και ως "ενδιάμεση"²⁶.

Ο ιδιαίτερος ρόλος της επικής ποίησης για τη (γραπτή) λογοτεχνία βρίσκεται στη μεσολαβητική της λειτουργία. Σε μια κοινωνία αναλφάβητη στο μεγαλύτερο της μέρος, με πενιχρή παραγωγή βιβλίων και υποτονικές αναγνωστικές συνήθειες, ένας πολιτισμός του γραπτού λόγου εξελίσσεται διστακτικά και δύσκολα. Στη διαδικασία του αλφαριθμητισμού χρησιμοποιήθηκαν μέσα ανάλογα με την αντίστοιχη κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να αξιολογηθεί και η χρήση των επικών στοιχείων ως μερών ενός πολιτισμού με την προφορικότητα ως κύρια αρχή επικοινωνίας, τα οποία τώρα κατά το "πέραςμα" του ίδιου πολιτισμού στο στάδιο της γραπτής επικοινωνίας χρησιμεύουν ως αποτελεσματικά βοηθητικά μέσα.

Ο Petar Bakula (1816-1873), φραγκισκανός μοναχός από την Ερζεγοβίνη, ανήκει σε κείνους τους συγγραφείς που η γραφή τους σφραγίζεται σε μεγάλο βαθμό από την επική έκφραση. Σε σχέση με τη συγγραφική του δραστηριότητα διατυπώνει το ακόλουθο αξίωμα: «Σε όλους τους στίχους μου χρησιμοποιάω όσο το δυνατό πιο απλές λέξεις και τύπους, για να μπορούν να καταλάβουν και οι πιο απλοί άνθρωποι του λαού». Και στη ρητορική ερώτηση «Τί με παρότρυνε να γράφω ποίηση και όχι πεζά»; απαντά ότι πίσω απ' αυτή την απόφαση βρίσκεται ο δικός του "σλαβικός λαός" που γεννιέται με το τραγούδι. Δίνοντάς του λοιπόν τραγούδια δεν κάνεις τίποτε άλλο παρά να του δίνεις αυτό που του αρέσει πάνω απ' όλα²⁷. Ο Bakula επιστρατεύει και άλλα επιχειρήματα υπέρ της ποίησης. Εκτιμά ιδιαίτερα την πυκνότητα της ποιητικής γλώσσας και τονίζει την καταλληλότητά της για απομνημόνευση. Με άλλα λόγια: προεβνεί ότι στον λαό που μόλις ξέρει να διαβάζει δεν πρέπει να παρέχεις εκτενή έργα, αλλά μικρά συγγράμματα γραμμένα σε κατανοητή γλώσσα. Η αρχή της "τέρψης" δεν απορρίπτεται, προβάλλεται όμως η αρχή της "ωφέλειας". Τα έργα του Bakula, γραμμένα στην κροατική γλώσσα, έχουν στο σύνολό τους είτε θεολογικό, είτε παιδαγωγικό, είτε ιστορικό περιεχόμενο. Ο ίδιος ως συγγραφέας εμφανίζεται παντού με αξιώσεις διδακτικές – είτε ως θεολόγος, είτε ως δραστήριος διανοούμενος, είτε ως πατριώτης με εθνική συνείδηση.

Αυτές τις αρχές του ο Bakula τις διατυπώνει στον πρόλογο του λαϊκού θεολογικού έργου του *Pravo mudroznanje*, όπου παραθέτει με επικό τρόπο, πράγμα που δεν απαντάται στη συνέχεια, αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Ο λόγος είναι μάλλον ότι μετά τη σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) τα κατηχητικά βιβλία είχαν πια απόλυτα καθιερωθεί ως βοηθητικά μέσα στο

26. Petär Dinekov, «Meždu folkloru i literaturata» (Μεταξύ λαογραφίας και λογοτεχνίας) *Bälgarski folklor*, τ. 2 (1976), τευχ. 1, 3-12, Juliana Roth/Klaus Roth, «Gattungen und Inhalte der bulgarischen Populärliteratur», *Bulgarien. Internationale Beziehungen in Geschichte, Kultur und Kunst*, Neuried 1984, σ. 165-166· *Povijest hrvatske književnosti* (Δοκίμια για την κροατική θεματογραφία) ό.π. σημ.3, σ. 384-385.

27. Petar Bakula, *Pravo mudroznanje za svakog čovika. Piesme* (Η αληθινή σοφία για όλους. Ποιήματα), 2η έκδ., Split 1869, σ. VIII-IX.

μάθημα των θρησκευτικών. Πιθανώς ο Bakula και οι άλλοι συγγραφείς παρόμοιων διδακτικών βιβλίων να θεωρούσαν πολύ κοσμική τη γλώσσα της επικής ποίησης για τα ιερά θέματα και γι' αυτό να αποστασιοποιήθηκαν από τέτοιους τρόπους παρουσίασης. Και όντως: πόλεμοι, ληστείες, φόνοι, αιματηρά επεισόδια, βία, παρανομία, δεσποτισμός αποτελούν μεγάλο μέρος της επικής ηρωϊκής ποίησης. Συγχρόνως αυτό είναι το υλικό απ' όπου αντλούνταν επί αιώνες οι ιστορικές γνώσεις, όχι μόνο του κοινού λαού αλλά και της επίσημης εθνικής ιστορίας.

Η εκλαΐκευση των φυσικών επιστημών είναι άμεσα δεμένη με την πεζογραφία. Ιστορικά θέματα αντίθετα συναντώνται σε λαϊκή επεξεργασία και σε πεζό και σε έμμετρο λόγο. Δεν υπάρχει λογοτεχνικό είδος που να μην έχει πραγματευθεί αυτά τα θέματα. Εκτός από την περίπτωση της επιστημονικής ιστορικής γραμματείας, που δεν ενδιαφέρει το θέμα μας, τον κυριότερο ρόλο για τη διάδοση ιστορικών γνώσεων σε ευρέα λαϊκά αναγνωστικά στρώματα παίζουν το θέατρο, το μυθιστόρημα και το (επικό) τραγούδι.

Το κροατικό θέατρο έχει τις ρίζες του στον Μεσαίωνα, ούτως ώστε τον 19ο αιώνα να εμφανίζει ήδη μια μακρά εξελικτική πορεία. Διαφορετική ήταν η κατάσταση στους Σέρβους, που μόλις κατά τον 19ο αιώνα ανέπτυξαν θεατρική παραγωγή. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στις αρχές αυτής της εξέλιξης κυριαρχούν τα ιστορικά θέματα και ότι το σερβικό θέατρο με την επεξεργασία τέτοιων θεμάτων εξέφρασε σαφώς την αυτόκλητη ανάδειξή του σε εθνικό παιδαγωγό. Βέβαια και οι απαρχές του μυθιστορηματος κινούνται και στους Σέρβους και στους Κροάτες στον αστερισμό του ιστορισμού αλλά χωρίς τη σαφή φιλοδοξία της εθνικής διαπαιδαγώγησης που θέλει να αναλάβει το θέατρο.

Η επική ποίηση και η ιστορία εμφανίζουν μια στενή και συνεχή σχέση που δεν συναντάμε σε κανένα άλλο λογοτεχνικό είδος. Στην επική ποίηση όμως δεν υμνούνται μονάχα συμβάντα και ήρωες του παρελθόντος αλλά και σύγχρονα περιστατικά και οτιδήποτε αξιοσημείωτο²⁸. Χωρίς μάλιστα να αναγνωρίζεται η ανάγκη της απόστασης όπως -καλώς ή κακώς- πράττει η ιστοριογραφία. Και αφού η επική ποίηση έχει παράδοση και συνέχεια στην επεξεργασία ιστορικών θεμάτων, ανέπτυξε και μια γλώσσα που συμφύεται με τα θέματά της. Η εκλαΐκευση της ιστορίας ήταν σε σχέση με εκείνη των φυσικών επιστημών πολύ ευκολότερο έργο, με τη μεσολαβητική βοήθεια του έπους, ενός μέσου που υπήρχε ήδη και ήταν στη διάθεση των εκλαϊκευτών. Χρησιμοποιώντας το οι εκλαϊκευτές μπορούσαν να υπολογίζουν σε ένα

28. Πβ. μιαν ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Johann Georg Kohl, *Reise nach Dalmatien und Montenegro*, επιμ. Therese Erler, Ανατολικό Βερολίνο 1987 (ανατύπωση της έκδοσης Δρέσδης 1856), σ. 32: «Έχουν [οι Μαυροβούνιοι] όχι μόνον πολύ παλιά, αλλά και πολύ καινούρια τραγούδια... Όπως σε μας κάθε σημαντικό γεγονός είναι την επόμενη μέρα στην εφημερίδα, έτσι στους Μαυροβούνιους το ακούς σε λίγο να γίνεται τραγούδι. Αυτά τα τραγούδια είναι τα χρονικά τους και αν μπορούσε κάποιος να τα συγκεντρώσει όλα, θα είχε μια πλήρη και συνεχή ιστορία του λαού».

κοινό με ευαισθησία σε τέτοια ζητήματα και σε αυτήν την γλώσσα. Μια ιδεώδης περίπτωση, θα λέγαμε.

Τα παραδείγματα και τα ονόματα προσώπων και ιδρυμάτων που έχουν αναφερθεί σ' αυτή τη μελέτη σκοπό έχουν να βοηθήσουν να σχηματίσετε μια ιδέα για την εκλαϊκευτική μετάδοση γνώσεων στους Σέρβους και Κροάτες στον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα. Κανένα παράδειγμα δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μοναδικό ή καινοτόμο χωρίς περιορισμούς. Θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε τα ίδια θέματα για τον 18ο αιώνα και να εντοπίσουμε ενδείξεις για εκλαϊκευτικές προσπάθειες το ίδιο ενδιαφέρουσες. Κάθε εκλαϊκευτής έχει, στα πλαίσια είτε της εθνικής είτε της ευρωπαϊκής ιστορίας του πολιτισμού, κάποιον πρόδρομο ή κάποιο πρότυπο, αφού οι δρόμοι των πολιτιστικών διεργασιών δεν είναι *staccati* αλλά ρυθμικά σε ανώμαλο έδαφος. Αυτό πάντως που μπορεί να θεωρηθεί καινοτομία στην περίοδο που εξετάσαμε είναι η άποψη ότι η γνώση των ολίγων πρέπει να γίνει κτήμα των πολλών. Για να γίνει αυτή η αντίληψη πραγματικότητα, δεν υπήρχε κανένα επεξεργασμένο σχέδιο, ούτε συνεπής οργάνωση. Έτσι περιορίστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις σε προσωπικές προσπάθειες με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία.